

Марина НАБОК
(Київ)

СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВИЙ ТИП ЕПІЧНОГО ГЕРОЯ УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ДУМ І ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДУХОВНОСТІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Питання типології епічного героя у фольклористиці, на відміну від літературознавства, мало досліджене і тому вимагає ґрунтовного вивчення особливостей типового, враховуючи жанрову своєрідність українських народних дум. *Тип* (гр. τυπος – відбиток, форма, зразок) – яскравий художній образ-персонаж, у якому багатство індивідуальних рис і властивостей природно поєднане з відтворенням характерних рис людей певної групи. Сутність *типізації* полягає своїм відтворенні в мистецтві й літературі певних життєвих явищ за допомогою яскравих картин і образів, у яких одиничне є виразом загального. Звідси й такі поняття, як «типологія», «типологічне вивчення» (від гр. τυπος – відбиток і logos – слово), тобто вивчення найістотніших загальних особливостей подібних явищ¹. Дослідженням проблем типового в народному характері займалися М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов, І. Франко, В. Плісецький, Л. Дунаєвська, С. Грица, М. Шульга та ін. Зокрема М. Костомаров говорив, що власне природа є чинником формування вдачі українського народу. Виходячи із цього та ряду інших особливостей суспільного життя, учений виділив два основних типи українського характеру – козака і поселянина-землероба. В українських народних думах цей тип епічного героя відображає світоглядні поняття, ідеї, що засновані на «добрій первісності», зумовленій образом нееньки Природи², на основі релігійності, емоційності, заглибленні у свій внутрішній світ, соціальному гуманізмі, нехтуванні матеріальним, перевагою власного «я» над суспільними інтересами, волі, незалежності, заявлених в обрядах, звичаях та соціально-побутовому укладі життя нашого народу.

У «Думі про козацьке життя», записаній від лірника Ф. Баші з Полтавської губернії, ставлення епічного героя до рідної землі виражено через спільність уявлень, що надає реаліям оточуючої дійсності відповідних значень. Смысл цих погля-

дів полягає у служінні високим ідеалам свого народу. Відтак народні провідники мають поставити завдання гарантувати спокій як із середини, так і ззовні. Тому козак залишає свій дім, дружину, дітей заради високої ідеї:

«А козакъ добре дбає,
На жінку непотурає,
Жінці віри не діймає;
Коневи частенько зеленого сіна підкладає;
Жовтого вівса підсипає,
Холодною кренишною водою коня напуває;
У походъ выступає»³.

Логіка поведінки козака ставить його перед необхідністю чітко усвідомити свою причетність до «своєї» землі. «Чуже» – за межою рідного, а «своє» – ось тут, на «своєй» землі. Розуміння краси землі вбачається не лише в «ясних зорях» і «тихих водах», а й у її трагізмі, адже рідна земля – то поле битви за свободу й волю, бо вона полита кров'ю, засіяна кістками і покрита славою. До того ж поняття «своє» визначається з розуміння унікальності кожного окремого народу, а ідеї одного етносу іншим оцінюються з погляду їх відповідності національному баченню. Зокрема польський учений Е. Касперський зазначив, що саме із свого рідного виводиться загальнозначиме, що всеосяжність цього типу в художній літературі, насамперед у творчості А. Міцкевича і Т. Шевченка, протиставляється пасивному наслідуванню чужоземного⁴.

Комплекс національної відрази забезпечує негативне ставлення до «чужого», як усього супротивного нашому народові, коли це шкодить етносу зсередини і ззовні. Сутність соціально-побутового чинника полягає в тому, що поняття «своя земля» пов'язується з неприхованим її поклонінням, із боротьбою, засіванням її стрілами, кістками, ворожими трупами – з одного боку, з меланхолійним замилюванням красою степів, полів, лісів, звертанням до землі, зірок, неба, як до вищих істот, – з іншого.

Морально-етична проблематика думи «Прощання козака з родиною» (варіант П. Житецького записаний від кобзаря Івана на Миргородщині) ґрунтується на розумінні злого вчинку як руйнівного фактора життя родини. Зауважимо, що дума записана у восьми варіантах, що свідчить про широкий спектр осмислення кобзарями життєвого матеріалу, зміст якого висвітлено в композиції та сюжеті думи, діях героїв, їхніх внутрішніх пориваннях, відчуттях, емоціях. Так, у третій строфі думи говориться:

«Пойди ты сыну, въ чужую сторононьку межъ чужіе люди,

Чи не лучше тамъ тебе буди?» [2, 219].

У варіанті М. Цертелєва, наприклад, нерідний батько, виганяючи з дому, «козаченька молодого лає» [2, 220]. Об'єктивні чинники спонукали козака покинути свій дім, бо бездушність, підступ-

ність, безглуздя стали для вітчима нормою. Байдушність є змістом його життя. Якщо в попередніх думках ведеться боротьба зі злом задля перемоги добра, то в цій думі такого протиставлення немає. Це пояснюється, насамперед, усвідомленням жорстокості батька, що має глибокі корені, адже найменше відхилення від його волі несло за собою небажані наслідки. Черствість і безбожність вітчима не карається. Їх не в силі поборо-ти і вся родина. Тому в думі маємо лише співчуття і співпереживання членів родини долі козака. Мотив страждання розкривається через психологію епічних героїв, проймає їхні душі й серця. Внутрішній поштовх емоційних переживань героїв спрямований на те, щоб підкреслити нетотожність їхньої долі обставинам, що в них вони живуть. Їхня туга глибока, пройнята тривогою за долю сина, брата.

Змістом, художніми прийомами розкриття такого болю ця дума подібна до думи «Сестра і брат». Спорідненість виявляється у змісті слів сестри і брата. У думі «Прощання козака з родиною» (варіант М. Цертелєва) читаємо:

«Возьми ты сестро жовтого писку,
Да посій ты сестро на билому камни,
Колы буде жовтый писокъ виростаты,
Зеленымъ барвинкомъ камень устилаты,
Въ той часъ буду сестро до васъ прибуваты!»
[2, 219].

У думі ж «Сестра і брат» також читаємо:

«Возьми ти, сестро, піску у білу ручку,
Посій ти, сестро, на каміню:
Коли той буде пісокъ на білому камені зіхожати,
Синімъ цвітомъ процвітати,
Хрещатимъ барвинкомъ біленький камінь
устилати,
Разними красними цвитами украшати, –
Тоді, сестро, буду до тебе въ гості прибувати,
Твого життя при бідності доглядати»
[2, 282].

У цьому знайшли свій вплив внутрішнє переживання, невблаганний біль брата, що пронизують його серце. Але це серце не сповнене злом. Воно спрямоване на добро, бо ключовим у характері епічного героя є чутливість, що веде до гуманності, щирості, що й визначає соціально-побутову своєрідність цього типу героя.

В іншому варіанті цієї думи, записаному П. Лукашевичем на Переяславщині, мати і батько з невідомої причини виряджають козака «меж чужії люди». Сестра також виводить коня і запитує у брата про його повернення. Діалог у цьому варіанті між братом і сестрою об'ємніший за змістом. Родинний зв'язок обірваний і, напевно, назавжди. Тому у відповіді брата звертає на себе увагу образність його мови, як, наприклад, «чисте поле», «жовтий пісок», «білий камінь», «жовтий пісок синім цвітом процвітає», «О Роздвѣ калина процвітала» тощо.

У варіанті думи, записаному М. Білозерським від кобзаря І. Романенка в с. Британах Борзенського повіту, не батько з матір'ю виряджають козака з додому, а сестра («сива зозуля») провдждає брата до війська. Діалог сестри з братом пройнятий глибоким взаємоспівчуттям, скорботою, драматизмом. Так соціально-побутовий тип героя відображає національні особливості характеру, а саме: любов до свободи, велич степової романтики, байдужість до сімейних проблем.

Ознаки «прекрасне» і «потворне» також відіграють важливу роль у творенні та розкритті соціально-побутових основ цього типу героя. З такого погляду оцінюються його світоглядні позиції, роль та місце сімейних цінностей у житті тощо. Прекрасне, як безвідносна вічна вартість, виражене в устремлінні до життя глибшого, змістовнішого і досконалішого.

Дума «Про поворот сина з чужини», що була записана М. Костомаровим, побудована на мотиві вигнання вітчимою із дому «козаченька молодого». Туга рідної матері очевидна. Покинувши родину, козак одружується в чужій стороні й опісля збирається навідати вмираючу вже матір. Останні її слова до нього були: «Чого жь я бажала, того и діждала, Сина свого при смерті вь вічи повиладала» [2, 229]. Природним в українській родині є взаємовідносини, які побудовані на любові, щирості, почутті опіки, що формували взірєць національного виховання. Образ матері – це втілення усіх родинних чеснот. Тому не випадково в думках епічні герої звертаються саме до матері. Кровне єднання з нею настільки сильне, що навіть будучи на значній відстані, син відчуває небезпеку. На підтвердження цього, в думу вводиться додатковий символічний образ: «Скоро став удовиченко зь двора звізжати, Підъ нимъ коникъ спіткнеться...» [2, 229]. Розв'язка в думі має драматичний характер. Це свідчить про те, що родинні зв'язки між матір'ю та сином хоч і були міцними, але не настільки, щоб протистояти вітчиму, який уособлював зло.

Характерним для соціально-побутового типу героїв в образах молодого козака і його матері є взаємодія їхньої емоційної та світоглядної сторін характеру. Якщо емоційна складова епічних героїв подана через лірико-драматичне переживання життєвих негараздів, то морально-світоглядна – у намаганні й виконанні свого обов'язку перед ким-небудь або чим-небудь (у тому числі й перед собою). Таким чином, емоції цього типу епічного героя виникають на основі потреб у сприянні, допомозі, співчутті іншим людям – це так звані емоції безкорисливості. У соціально-побутовому типі епічного героя вони пов'язані з любов'ю до своєї родини.

Такими є і герої «Думи про сон», або «Порада матері синові про одруження», що була записана в Охтирці Харківської губернії від невідомого

кобзаря. Вона побудована у формі розгадування сну, що наснився синові у «неділю святую». Не козацьке діло відгадувати сни, тому й просить він свою стареньку матусю відгадати «барзо-пречуден сон, та ще дуже й предьвен». Наснилися молодому козакові «тры горы камьяні». За народними легендами, гори з'явилися тоді, коли лукавий невзмозі був з'їсти весь пісок на землі та випити всю воду, тому й викидав зі свого черева весь непотріб. На тих місцях і утворилися високі гори та болота. Тому й укорінилося за народними віруваннями значення гір як чогось недоброго, лихого. У «Народному соннику» також стверджується, що коли сняться гори, то буде горе, погано, утруднення⁵.

Добро, як вияв духовності українського народу, має в думі морально-етичний аспект. Це абсолютна вічна вартість, заснована перш за все на любові, бажанні допомогти, співчутті й порозумінні. Побаження матері синові щиросердечні, вагомі. Недарма ще М. Костомаров зауважував, що у росіян любов до жінки матеріальна, а в українців – духовна⁶. Власне тому й слухає молодий козак мудрих порад своєї матері. Мудрі та добрі повчання тому, що мати розгадує сон і прокує найкраще майбутнє синові. Воно буде щасливим лише тоді, коли син одружиться з молодю безрідною сиротою. Принагідно зазначимо, що духовними, а не матеріальними почуттями наповнене серце матері. Вона – уособлення справедливості, бо ж добро завжди починається з досконалого. У думі фігурують три кольори: червоний, зелений, білий. Червоний цвіт – символ заможного, але нещасливого життя. Зеленим цвіт – то, як говорить мати, знак того, що «Не будеш ти з нею (жінкою – М. Н.) щастя й долі мати»⁷. Коли гора вбиралася у білий цвіт, то це символізувало вірність і відданість. Саме цього і бажав мати синові. Бідність, простота не лякає матір, а навпаки – приваблює. До цього схилився і П. Куліш, зазначаючи, що народна простота дає людині чисте серце⁸. Відтак, маючи чисте серце, людина зі світлим пориваннями несе добро іншим.

На підтвердження думки про те, що матеріальне багатство не є передумовою людського щастя свідчить і народна легенда «У золоті сльози ллються». У ній мати радіє з того, що одна з її дочок вийшла заміж за багатого парубка. Найменшій дочці не так поталанило з багатим нареченим. Коли мати надумала відвідати дочок, то впевнилася в тому, що в багатого зятя «Ще не світ, ні зоря, а в хаті вже лайка та гризня. Свекруха невістку поїдом їсть, гризе, як іржа залізо. І чоловік її докоряє. Сіли обідати – дочка за сльозами світа не бачить і їсти не їсть, а наробилося уже за чотирьох»⁹. Коли ж пішла до вікна найменшої дочки, то побачила, що хоч «Хата біденька, але чепуренька. А дочка ж її з чоловіком, як тії голуб'ята воркують». З того мати робить висновок:

«Недаремно кажуть, що в золоті сльози ллються»¹⁰.

За народною традицією гуляння, які не несли в собі товариської розмови, засуджувалися. Тому мати застерігає сина від небажаного вчинку, бо після того «Будеш ты у порога стояты, Будуть тебе наймытом нарикаты, Будуть тебе ще й на смих пидійматы» [2, 231]. Отже, характер епічного героя визначається вчинком, зумовленим психологічними реаліями буття нації. Тому прояв любові до ближнього, намагання забезпечити добробут на майбутнє, оцінка від'ємних явищ у суспільстві та відповідь на них у формі добрих вчинків є виявом тих національних духовних цінностей, які відповідають загальнолюдськими уявленнями про добро і зло, що й визначає зміст соціально-побутового типу епічного героя цього твору.

У думі «Удова», записаній П. Кулішем від лірника А. Никоненка на хуторі біля Оржиці в Лубенському повіті, дії та вчинки братів не збагачують їхнє внутрішнє «я», а навпаки – збіднюють його. Вони нехтують віковичною традицією пошани свого роду та ближніх. На мотиви непошани до матері й побудована ця дума.

«Матку стареньку зь двора вигонили:

«Иди ти, мати, де инде пробувати,

Хліба-соли спокійно вживати...» [2, 244], –

докоряють сини матері. Такі вічні поняття, як воля, мужність, жертовність, вдячність, дисципліна не властиві їм. Воля для них – це бути хазяїнами у своїй оселі, звільнившись від берегині домашнього вогнища – рідної матері. Кровна спорідненість єднала членів родини на початку. Зміст поняття «своє – чуже» тут не має чіткого розмежування. Вони всі «свої», але не діють за спільним планом та думками. Мати чужа рідним синам. Контактність також розірвана, бо не заснована на спільності моральних принципів та дій синів і матері. Вона «перевтілюється» у від'ємну контактність (сини за спільною угодою виганяють матір із дому). З давніх-давен українська родина вирізнялася взаєморозумінням, рівноправністю, чесністю всіх її членів родини. Невипадково народна мудрість говорить «Без сім'ї немає щастя на землі». Тому такий гріховний вчинок синів спонукав матір до того, що вона «За слезами світа Божого не видає, Синівъ своїх клене-проклинає...» [2, 244]. Не минули безслідно материні прокльони: не було їм щастя ні вдома, ні на полі та й сільська громада не стала їх поважати. Сини були покарані Богом. Причина – не лише материні прокльони, а й їхня духовна убогість, зречення звичаїв народної моралі. Усвідомлюючи гріховність свого вчинку, брати прийшли до покаяння. У цьому вони знайшли своє спасіння, відтак і моральне та духовне самовдосконалення, що цілком відповідає принципам народної психології, моралі та етики. Сини байдужі до вироблених народом звичаєвих національних

цінностей. Їхні почуття породжені нижчими жаданнями і спрямовані на привласнення, накопичення. Воля у них спотворена, рабська. Дума наскрізь пройнята як драматизмом, зневагою і наріканням на синів, так і співчуттям до них та до матері. Народ зневажає і засуджує вчинок дітей, тому й говорить: «Ей, хто отцеву молитву і матчину штить і поважає, То тому Господь Милосердний помагає» [2, 246].

Народне розуміння шанобливого ставлення до батьків маємо в інших жанрах усної народної творчості, зокрема в легендах. Наприклад, епічний герой легенди «Батькова порада» усвідомлює силу батьківського прагнення допомогти йому в житті. У підсумку говориться: «З тієї пори люди стали батьків поважати, а вбивати їх перестали. Бо побачили, що без батьків гірш на світі жити»¹¹. У легенді «Батьків заповіт»¹² син дотримався мудрих передсмертних порад свого батька, тому й зазнав щастя.

Дума «Сестра і брат», записана на фонограф Лесею Українкою та К. Квіткою від кобзаря Т. Гончаренка з Харківщини в Ялті літом 1909 року, побудована винятково на мотиві страждання, що споріднює її з народними голосіннями. Сюжет – звертання сестри до брата по допомогу, бо ж вона «на чужій чужині заудовіла, з маленькими дітками осиротіла» [2, 287]. Звичайно, біль мотивується віддаленістю від свого роду, тяжкими умовами життя. На це звертає увагу і М. Гайдай, зазначаючи, що «найстрашніше – перебувати поза родом на чужині»¹³. Усвідомлення того, що ця земля «не моя», що тут чужі люди, викликає у жінки любов до життя, людей, природи. Але не тих людей, яких вона бачить на той момент, а тих, які б зрозуміли та допомогли їй. Навіть за таких обставин вона не втрачає почуття ніжності, душевності. Цим визначається її потяг до гармонії з навколишнім світом. Відомий етнопсихолог української діаспори В. Янів зауважив, що відчуття добра робить українця людиною співчутливою, гуманною до інших¹⁴. Героїня думи «Сестра і брат» не тікала від світу, сам світ відкинув її осторонь, бо, як зазначається у думі, «ніхто мене не привитає» [2, 287].

Отже, усамітнена душа ще більше прагне розуміння, тепла від інших і співчутлива до них. Усі почуття, переживання сиротини на чужині, що йдуть безпосередньо через її людську душу, сприймаються серцем. Дума наскрізь пройнята щиросердними звертаннями та порівняннями, як-то: «ясний сокіл», «білий лебедонько», «сивий голубонько». У сербських голосіннях, наприклад, сирітство матері, сестри теж передається через узагальнений загальнофольклорний образ зозулі: ятка, кукавица, чавка¹⁵.

Невипадково в думі ми не знаходимо гнівних нарікань на людей, а навпаки, куми в неї – побратими. Сестра шукає порятунку, взаєморозуміння, відповіді на добро добром. Та марні її душевні

